

Maria Piechocka-Kłos
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Udział biskupów w procesie niszczenia świątyń pogańskich na wschodzie Imperium w późnym Cesarstwie Rzymskim (IV–V w.)

Słowa kluczowe: biskup, świątynia pogańska, Cesarstwo Rzymskie, historia starożytna, religia pogańska.

Key words: bishop, pagan temple, the Roman Empire, the history of ancient pagan religions.

Schlüsselworte: Bischof, heidnischer Tempel, Römisches Kaiserreich, Altertumsgeschichte, heidnische Religion.

Współpraca biskupów z cywilnymi władzami Imperium Rzymskiego w IV i V w. w ataku na pogańską religię, dostarcza nam wiele wiadomości na temat funkcjonowania cesarstwa i Kościoła w tym okresie. Problematyka ta jest z całą pewnością wielowątkowa i trudna do przeanalizowania. Badania nad tym zagadnieniem mogą być prowadzone w wielu kierunkach i zaowocować ciekawymi wnioskami. W niniejszym artykule cała uwaga zostanie skupiona tylko na przedstawieniu kwestii udziału biskupów w procesie niszczenia świątyń pogańskich na terenie Imperium Romanum w IV i V w. W tej materii badania obejmują teren jedynie wschodniej części Imperium.

Kwestia uczestnictwa biskupów wschodnich prowincji w procesie niszczenia świątyń pogańskich niekiedy pojawia się w polskich opracowaniach, ale nie na tyle szczegółowo, by dać odpowiedź na wszystkie pojawiające się w tym kontekście trudne pytania, gdyż ma to miejsce zwykle przy okazji analizowania innych zagadnień. Celem podjętych tu rozważań jest więc analiza materiału źródłowego i przedstawienie go w tym konkretnym aspekcie.

Jednym ze źródeł do poznania tej problematyki będą m.in. akty prawne wydane w tym czasie przez cesarzy rzymskich. Badania przeprowadzone na tym obszarze dostarczą nam nie tylko konkretnych informacji na temat interesującego nas zagadnienia, ale także pozwolą w ogólnym stopniu zarysować główne kierunki rozwoju polityki religijnej w cesarstwie, a co za tym idzie, lepiej zrozumieć ówczesne realia¹.

W artykule nie zawężono tego zagadnienia jedynie do dziedziny prawodawczej i nie skupiono się tylko na późnoantycznym ustawodawstwie cesarskim skierowanym przeciwko świątyniom pogańskim, dlatego też dalsze badania będą prowadzone na obszarze źródeł literackich, zwłaszcza historycznych, powstałych w okresie od IV do V w. po Chr. lub relacjonujących te czasy. Należy pamiętać, że w niektórych wypadkach źródła prawnicze lub pisma literackie nie zawierają wystarczających danych na ten temat. Dlatego należy je umieścić w szerszym kontekście historycznym. Taki zabieg pozwoli nie tylko przedstawić badane zagadnienie w sposób możliwie wyczerpujący, ale również wskazać, jakie znaczenie i zasięg miały rozporządzenia cesarskie i dokumenty asygnowane przez biskupów w okresie późnego cesarstwa. Źródła historyczne będą zatem potwierdzeniem lub uzupełnieniem konstytucji zawartych w cesarskich *Kodeksach* lub innych pismach. Tak więc badania prowadzone na obszarze źródeł historycznych, prawnych i literackich w odniesieniu do omawianego tu okresu, z pewnością pozwolą zrealizować zamierzony cel w sposób wyczerpujący.

Podstawowym źródłem państwowego, antypogańskiego ustawodawstwa wymierzonego w pogańskie obiekty kultu, wydanego w IV i V w., jest szesnasta księga *Kodeksu Teodozjańskiego*, poświęcona sprawom religijnym, a konkretnie jeden z jej tytułów, mieszczący 25 edyktów, noszący nazwę *De paganis, sacrificiis et templis*. Ramy czasowe ogłoszenia pierwszego² (320) i ostatniego³ (435) rozporządzenia zamieszczonego w tym fragmencie szesnastej księgi *Kodeksu* doskonale wpisują się w obszar będący przedmiotem tych badań. W tym czasie pogaństwo przestało być religią państwową i dominującą w Imperium na rzecz nowej religii chrześcijańskiej. Nie był to jednak proces gwałtowny, gdyż nie było łatwo od razu zmienić mentalność Rzymian. Obserwując religijny „krajobraz” cesarstwa w podzielonym i zróżnicowanym wy-

¹ Na temat ustaw wydanych przez cesarzy rzymskich IV i V w. o tematyce religijnej: P.P. Joannou, *La législation imperiale et la christianisation de l'Empire Romain /311-476/*, Roma 1972, s. 311–476; O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919.

² *C. Th.* 16, 10, 1.

³ *C. Th.* 16, 10, 25.

znaniowo społeczeństwie w IV–V w.⁴, nie można nie zauważyć istniejących opóźnień pomiędzy rzeczywistym wydaniem dekretów a ich egzekwowaniem na terenie Imperium. To jeden z powodów dlaczego starożytna religia wzbudza wiele emocji.

Wszystkie cesarskie akty prawne, również te poruszające temat pogańskich świątyń, były skierowane do konkretnych adresatów. Najczęściej byli nimi urzędnicy cesarscy w stolicy bądź na prowincji. Rozporządzenia adresowano m.in. do prefekta pretorium (*ad praefectum pretorio*) lub też innego urzędnika cesarskiego⁵. Aktywność i zaangażowanie adresatów antypogańskiego ustawodawstwa, którzy byli odpowiedzialni za ich wdrażanie w terenie, w niszczenie starej religii rzymskiej, a więc i świątyń była zróżnicowana. Powierzony im nadzór nad realizacją cesarskiej polityki względem pogaństwa był uwarunkowany wieloma czynnikami. Po pierwsze, należy pamiętać, że pełnili oni funkcje na czas kadencji swojego urzędu. Cesarscy urzędnicy pozostawali krótko na urzędzie, więc w przeciwieństwie do cesarzy lub biskupów nie mogli oni wdrażać na zarządzanym terenie długotrwałej strategii politycznej. Na przykład Atanazy, pomimo tego, że aż pięć razy pozostawał na wygnaniu, godność biskupa w Aleksandrii sprawował aż przez czterdzieści pięć lat, zaś w czasie jego episkopatu na urząd zarządcy prowincji powoływano, średnio co dwa lata, ponad dwadzieścia osób⁶. Po drugie, nie można zaprzeczyć, że na podległym sobie terenie państwowi urzędnicy często nie mogli liczyć na współpracę ze strony podwładnych. Było to bardzo trudne, zwłaszcza na poziomie lokalnym.

W 16 księdze *Kodeksu Teodozjańskiego*, wśród ustaw rzymskich cesarzy chrześcijańskich ogłoszonych w sprawach religijnych, pewną grupę stanowią rozporządzenia wydane przeciwko świątyniom pogańskim. Analizując ich treść pod kątem udziału i zaangażowania biskupów w walkę z kultem pogańskim, nie znajdujemy tego typu informacji. Szczegółowa analiza materiału potwierdziła także, że źródło to milczy również na temat udziału biskupów

⁴ Na przestrzeni analizowanych dwóch wieków (IV–V) w Imperium Romanum funkcjonowały cztery główne grupy religijne: chrześcijanie (prawowierni), chrześcijańscy heretycy, wyznawcy judaizmu oraz poganie. Podział ten uwzględnia główne grupy religijne i nie wyczerpuje pełnej różnorodności późnoantycznych wierzeń. M. Piechocka-Kłós, *Wstęp*, w: *Prawodawstwo cesarskie i kościelne wobec kultu pogańskiego w IV–VI wieku*, Olsztyn 2010, s. 6.

⁵ A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 1990, s. 21; J. Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Eglise aux IV et V siècles*, Paris 1979, s. 30; idem, *La législation au IV siècle: programme d' enquête*, Perugia 1975, s. 145–159; idem, *Quelques aspects de la politique législative au V siècle*, Milano 1971, s. 225–234; M. Piechocka-Kłós, *Prawodawstwo cesarskie i kościelne...*, s. 17.

⁶ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320–435*, JTS 29 (1978), s. 57–58.

w procesie niszczenia świątyń. Biskupi w omawianym fragmencie zbioru ustawodawstwa cesarskiego wspomniani są tylko jeden raz przy okazji ogłoszonego edyktu w 407/8. Według tego rozporządzenia: „Nie dopuszcza się organizowania biesiad dla uczczenia świętokradzkich rytuałów w miejscach pogrzebowych lub obchodzenia jakichkolwiek uroczystych ceremonii. Ponadto, udzielamy biskupom takich miejsc prawa do zakazania takich praktyk”⁷.

Rozporządzenie to dotyczy zakazu organizowania biesiad (*convivia*). Biskupi zgodnie w wolę cesarzy mieli mieć w tym również swój udział. Zakaz ten tak jasno został artykułowany po raz pierwszy, choć akty prawne mające wpływ na usunięcie starej religii rzymskiej opuszczały kancelarie cesarskie już znacznie wcześniej.

Z kolei w okresie zmian i niestabilności w państwie, według niektórych badaczy, osoby, które z ramienia cesarza w pierwszej kolejności były odpowiedzialne za egzekwowanie cesarskich praw, w tym również dotyczących niszczenia pogańskich świątyń, niekiedy miały z tym spore trudności⁸. Pod koniec IV w. zdarzało się czasami, że najwyższe stanowiska urzędnicze były obsadzone nie tylko chrześcijanami, ale nierzadko piastowali je także poganie, którzy nie spieszyli się do prześladowania swoich współwyznawców i niszczenia miejsc, gdzie były sprawowane od wieków pogańskie kultury. Ta powolność i niekonsekwencja w działaniach lokalnych urzędników względem starej religii rzymskiej z pewnością zostały zauważone przez cesarzy, gdyż w jednej z ustaw czytamy: „Zostaliśmy zmuszeni przez [...] szaleństwo pogan obudzone przez złe lenistwo sędziów, pobłażliwość urzędników i pogardę senatów muncypalnych i uważamy za konieczne powtórzenie regulacji, które zostały przez nas ustanowione [...]”⁹.

W takich sytuacjach powinni interweniować zwykle cesarze, aby wesprzeć adresatów swoich rozporządzeń, jeśli jednak ustanowione zasady zostały złamane, nie możemy wykluczyć, że inicjatywę wówczas mogli przejąć także inni. Mogli to być np. mnisi, biskupi albo czego obawiano się najbardziej – wzburzony tłum.

Tak więc obraz tak funkcjonującej administracji cywilnej stał się tłem dla antypogańskiej działalności Kościoła. Jego rola w ataku na pogańską religię wzrosła na przełomie IV i V w. Co prawda, Kościół, jak przedstawiono powyżej, nie dysponował w tym czasie żadnymi usankcjonowanymi prawnie narzędziami do walki z pogaństwem, ale wiadomo, że duchowieństwo rzeczywiście wówczas odgrywało istotną rolę w lokalnym starciu władz cywilnych z wy-

⁷ *C. Th.* 16, 10, 19. Zob. także *C. Th.* 16, 2, 41.

⁸ P. Petit, *Libanius et la vie municipale a Antioche au IV siècle après J. C.*, Paris 1955, s. 252.

⁹ *Sirmond.* 12.

znawcami starej religii. Potwierdzają to źródła literackie z IV i V w., które zostaną szczegółowo omówione w dalszej części tego artykułu.

Z analizy treści edyktu ogłoszonego w 407/8 r. wyraźnie wynika, że państwo oczekiwało od przedstawicieli Kościoła, iż poprzez efektywne nauczanie i gorliwe upominanie zaangażuje się w walkę z przejawami pogaństwa. W owym rozporządzeniu czytamy: „przesady pogan powinny były być ukarane przez [tych] zakonników i kapłanów Boga poprzez gorliwe nauczanie”¹⁰.

Zatem na podstawie przeprowadzonych badań można przypuszczać, że cesarze współpracowali z biskupami w kwestii niszczenia dawnych kultów w szerszym zakresie niż potwierdzają to oficjalne akty prawne zamieszczone w *Kodeksie*.

Kościół stopniowo rósł w siłę i zyskiwał na znaczeniu w cesarstwie. Konstantyn (306–337) zapoczątkował proces nadawania duchownym pewnych praw i przywilejów. Zyskali oni m.in. prawo do bycia sądzonymi przez sąd biskupi. Ponadto biskup, za sprawą pierwszego chrześcijańskiego cesarza, posiadał również prawo do obdarowywania niewolników wolnością, a nawet ingerowania na prośbę jednej ze stron w zwyczajne pozwy¹¹. Pomimo tych przywilejów, niekiedy powiększanych lub ograniczanych przez kolejnych cesarzy zasiadających na tronie po Konstantynie, w wyniku przeprowadzonych badań na obszarze źródeł pochodzących z IV i V w., nie można przytoczyć żadnych dokumentów prawnych, które by potwierdzały istnienie, a co najważniejsze stosowanie w praktyce, immunitetu zwalniającego duchownych z całkowitej jurysdykcji sądów świeckich¹². Przede wszystkim nie mogło to mieć miejsca we wschodniej części cesarstwa, na terenie którego udało się utrzymać silne struktury państwowe. Co prawda, władza cywilna na Zachodzie w tym okresie nieco osłabła, jednakże rosnący w coraz większą siłę sądowniczą Kościół, zdaniem niektórych badaczy, mógłby z pewnością zagrażać władzy cesarskiej albo przynajmniej w pewnych kwestiach ją ograniczyć. To mógł być przynajmniej jeden z powodów, dla których państwo, przede wszystkim na Wschodzie, utrzymywało swoje sądownicze prawa w niezmienionej formie¹³.

Wschodni biskupi z pewnością nie mogli cieszyć się także tak dużą władzą i swobodą na poziomie lokalnym, jaką posiadali Augustyn (354–430) lub Sydoniusz Apolinary (ok. 430 – ok. 489), których wpływy na Zachodzie rosły wraz z pogłębianiem się wewnętrznego nieładu i zagrożeniami zewnętrznymi

¹⁰ C. Th. 16, 10, 19.

¹¹ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 57.

¹² Wniosek za A.H.M. Jones, *The Later Roman empire 284-602*, Oxford 1964, s. 362. Zob. także na temat świeckiej jurysdykcji biskupów, ibidem, s. 90–91, 480.

¹³ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 57.

atakami¹⁴. Bez wątplenia jednak biskupi w zachodniej części Imperium mogli stać się *pater populi* lub *pater civitas* i mieć wpływ na dziejące się na ich terenie wydarzenia, zaś na Wschodzie za utrzymanie porządku publicznego nadal pozostali odpowiedzialni przede wszystkim cesarscy urzędnicy¹⁵. Oficjalne przyznanie większej władzy biskupom nad niechrześcijanami potencjalnie mogło wzbudzić także duże niezadowolenie wśród pogańskich poddanych, których liczba wówczas wciąż była jeszcze znaczna i doprowadzić do gwałtownych ataków nie tylko na osobę biskupa, ale także wzniecić falę zamieszek na terenie państwa i w ten sposób zagrozić jego interesom. Należy więc przypuszczać, że cywilna władza administracyjna nie była zainteresowana przekazaniem władzy sądowniczej duchowieństwu¹⁶, co mogłoby wzbudzić wątpliwości w odniesieniu do bezstronności wymiaru sprawiedliwości, gdyż Kościół z pewnością jako strona w ich ocenie był żywo zainteresowany bezkompromisowym wdrażaniem antypogańskiego ustawodawstwa. Należy zatem przypuszczać, że rzeczywista władza, jaką posiadali biskupi, tylko w niewielkim stopniu pochodziła z przywilejów gwarantowanych prawem rzymskim z woli cesarzy. Nie znaczy to jednak, że głowy Kościoła na swoim terenie nie cieszyły się dużymi wpływami, o czym doskonale wiedzieli cesarze i często pozostawali sprzymierzeńcami w ich działaniach. Jednak władza, jaką skupiali duchowni w swoim ręku, pochodziła głównie z pełnionej przez nich funkcji duchowego przywódcy lokalnej społeczności chrześcijańskiej, gdyż biskupa i jego wiernych łączyła szczególnie silna więź, na którą nie mógł liczyć żaden urzędnik pełniący swój urząd na danym terenie z ramienia cesarstwa¹⁷.

Tak silna pozycja lokalna dawała więc duchownym możliwości do przejęcia inicjatywy i prowadzenia działań, które według regulacji prawnych państwa należały do władz cywilnych. Biskupi, znając swój teren, także potrafili, przy pełnym poparciu władców cesarstwa, zmobilizować ludność i zorganizować środki potrzebne do zamknięcia świątyń, zlikwidowania ich kultu, a często nawet ich zburzenia i wybudowania na ich miejscu chrześcijańskich kościołów¹⁸.

Wcześniejsze rozważania na temat ogólnej sytuacji w Cesarstwie Rzymskim w IV i V w. oraz pozycji biskupów w lokalnym środowisku z pewnością rzuciły już nieco światła na kwestię udziału tych duchownych w procesie

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem. Zob. także *C. Th.* 16, 1, 1.

¹⁷ A.H.M. Jones, *The Later Roman empire 284-602*, s. 379–383.

¹⁸ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 58. Zob. także F.W. Deichmann, *Christianisierung der Monumente*, RCh 2, Stuttgart 1954, 1228–1241; J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter (red.), *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, Brill 2008.

niszczenia świątyń pogańskich. W celu pogłębienia stanu wiedzy na ten temat oraz zweryfikowania wcześniejszych wniosków oprzemy się na badaniach źródłowych: literackich i historycznych z IV i V w. Jako pierwszy należy przytoczyć tu, zacytowany przez Euzebiusza z Cezarei w *Żywocie Konstantyna*, list cesarza do biskupa Jerozolimy Makarego (zm. ok. 335) i innych biskupów Palestyny¹⁹. Od Euzebiusza dowiadujemy się, że Konstantyn, podejmując decyzję o zburzeniu świątyni w Mamre i wybudowaniu w tym miejscu kościoła, oficjalnie nadzór nad przedsięwzięciem powierzył zarządom prowincji. Wiadomo, że cesarz nie przyznał biskupom w tym zakresie żadnych narzędzi prawnych. Z treści listu jasno wynika, że kary, za łamanie zakazu i dalsze praktykowanie pogaństwa w Mamre, na winnych przestępstwa będą nakładane przez sądy cywilne, zaś biskupi, tak jak inni obywatele, mają jedynie obowiązek zawiadomienia władz o przestępstwie. Potwierdzają to zarówno źródła prawne, jak i literackie²⁰.

Biskupi z pewnością nie ograniczali się jedynie do powiadamiania władz o łamaniu prawa, jak to definiowały rozporządzenia cesarskie, ale czynnie angażowali się w likwidację świątyń zwłaszcza we wschodniej części Imperium, co potwierdzają kolejne źródła z tego okresu. Niektórzy z nich za swoje działania i szczególne zaangażowanie w niszczenie pogańskich budynków religijnych, za rządów Juliana (361–363), ponieśli karę z rąk niezadowolonych pogan. Taki właśnie los spotkał Jerzego (Georgiosa) (zm. 361), ariańskiego biskupa w Aleksandrii, który starał się w miejscu, w którym obchodzono misteria ku czci Mitry²¹, wybudować kościół. Informacji na temat Jerzego i jego działań dostarczają nam dwaj historycy Sokrates Scholastyk²² i Sozomen²³. Historycy zgodnie relacjonują, że biskup zaledwie w kilka dni po śmierci cesarza Konstancjusza (337–361) i przejęciu władzy przez Juliana Apostatę został uwięziony, a niespełna miesiąc później zlinczowany przez aleksandryjskich pogan, których – jak podaje Sokrates Scholastyk – do tego czynu sprowokował przemarsz ulicami miasta chrześcijan z czaszkami znalezionymi w miejscu likwidowanego kultu, które miały być zdaniem wyznawców Chrystusa dowodami na składanie w tym miejscu ofiar z ludzi²⁴. Z relacji m.in.

¹⁹ Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, 3, 52–53, tłum. T. Wnętrzak, *ŻMT* 44, Kraków 2007, s. 194–196.

²⁰ *C. Th.* 9, 16, 1; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, 22, 11, 5 tłum. I. Lewandowski, t. 1, Warszawa 2002, s. 412–413.

²¹ Mitra – irańskie bóstwo. Mitraizm (kult ten w sobie łączył dualizm irański z elementami babilońskimi i śródziemnomorskimi, cechował go także rygorystyczny moralny) był szczególnie popularny w II i III w. po Chr. Mitrę utożsamiano z innymi bóstwami solarnymi – Heliosem, Apollonem.

²² Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 3, 2, tłum. S.J. Kazikowski, Warszawa 1986, s. 277–278.

²³ Sozomen, *Historia Kościoła*, 5, 7, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1980, s. 305–306.

²⁴ Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 3, 2, s. 277–278.

Ammiana Marcelina wynika, że poganie z Aleksandrii nienawidzili biskupa nie za wydarzenia związane z miejscem kultu Mitry, ale przede wszystkim za sprzyjanie i pomoc Artemiuszowi²⁵. Współpraca Jerzego z Artemiuszem²⁶ w ataku na pogańskie miejsca kultu w pewnym sensie może ujawniać stosunek władz świeckich i kościelnych do tego procederu. Nie należy jednak zapominać, że władze świeckie z pewnością starały się, aby właśnie w Aleksandrii, w której wówczas ścierało się kilka grup wyznaniowych (chrześcijanie, poganie, arianie i prawosławni chrześcijanie), nie dopuścić do otwartych konfliktów pomiędzy walczącymi odłamanami. Działania Artemiusza mogą jednak nasunąć myśl, że obawiał się on bardziej Jerzego niż Konstancjusza i dlatego wsparł zbrojnie biskupa w jego zamierzeniach, za co po śmierci cesarza został skazany na śmierć przez Juliana²⁷. Wyjaśnieniem tego może być również fakt, że aleksandryjski biskup wywierał silny wpływ na samego cesarza²⁸. Zatem, jak wynika ze źródeł, los, jaki spotkał Artemiusza był spowodowany tym, że nie zachował on należytej bezstronności²⁹, zaś Jerzy zapomniał o sprawiedliwości i umiarkowaniu, które to powinny cechować biskupa³⁰.

Za rządów Konstancjusza pogańską świątynię w swoim mieście zniszczył także Marek (zm. 364), biskup Aretuzy w Syrii, który podobnie jak Jerzy za swoje działania został ukarany, gdy na tronie zasiadł Julian Apostata. Wówczas to aretuzcy poganie zażądali od biskupa, z poparciem Juliana, odbudowania na jego koszt zburzonej świątyni³¹. Biskup kategorycznie odmówił i został poddany okrutnym torturom³².

Kolejnym duchownym ukaranym przez Juliana za czynne zaangażowanie w proces niszczenia pogańskich świątyń był Eleuzjos, biskup Kyzikos, którego cesarz, jak relacjonuje Sozomen, wygnał z miasta³³.

W podobny sposób cesarz zamierzał wypędzić z miasta Tytusa (zm. przed 378), biskupa Bostry. Duchowny jednak znalazł oparcie w lokalnej społeczności chrześcijańskiej, która według przekazu Sozomena, stanowiła równie liczną jak poganie grupę i cesarz musiał odstąpić od swojego zamiaru³⁴. Według historyka, Julian nadal próbował poróżnić, używając podstępów, Tytusa z jego

²⁵ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, 22, 11, 3-11, s. 412-414.

²⁶ Artemiusz – *dux* Egiptu w latach 360-361, skazany na śmierć w 362 przez Juliana.

²⁷ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, 22, 11, 2, s. 412.

²⁸ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 60.

²⁹ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, 22, 11, 2, s. 412.

³⁰ *Ibidem*, 22, 11, 5, s. 412-413.

³¹ Sozomen, *Historia Kościoła*, 5, 10, s. 311-314.

³² *Ibidem*. Ostatnie chwile życia Marka relacjonuje także Grzegorz z Nazjanzu, *Mowa 4, Napiętnowanie cesarza Juliana*, w: *Mowy wybrane*, Warszawa 1967, s. 96-97.

³³ Sozomen, *Historia Kościoła*, 5, 15, s. 322-327.

³⁴ *Ibidem*.

wiernymi³⁵. Biskupowi Bostry udało się uniknąć losu, jaki spotkał Jerzego, Marka i Eleuzjosa. Z pewnością nie były to jedyne ofiary antychrześcijańskiej polityki Juliana, który „zastosował przymus wobec tych, którzy za panowania Konstantyna Wielkiego i Konstancjusza poburzyli pogańskie świątynie”³⁶. Tak więc Julian z pewnością walczył z Kościołem, jednakże wydaje się, że nie był zwolennikiem torturowania i zabijania biskupów, gdyż obawiał się szybko rosnącej, nowej grupy chrześcijańskich męczenników³⁷. Preferował wobec nich inne kary i zamiast zabijać duchownych, wolał uczynić ich życie tak trudne, na ile tylko mógł, żądając np. od nich pokrycia kosztów odbudowy zniszczonych przez nich pogańskich obiektów kultu. Z jego rozkazu m.in. miano odbudować świątynię Asklepiosa w Agaj, której mury miały zostać ograbione przez lokalnych chrześcijan³⁸.

Po śmierci Juliana, aż do połowy lat osiemdziesiątych IV w., pogaństwo cieszyło się ostatnimi chwilami tolerancji³⁹. Na Zachodzie cesarstwa z inicjatywy wpływowego poganina piastującego wysokie urzędy – Pretekstusa (łac. Vettius Agorius Praetextatus) – miała miejsce odbudowa *porticus deorum consentium* na *Forum Romanum* i rozbiórka prywatnych budynków, które zostały wybudowane przy murach świątyni⁴⁰. Jednakże kilka lat później na Wschodzie po raz kolejny runęły kolumny świątyni Asklepiosa za sprawą biskupa Agaj. W proceder niszczenia pogańskich świątyni był zaangażowany również sam Grzegorz z Nazjanzu (ur. ok. 329 – zm. 389 lub 390), który jak podają źródła, zmienił świątynię w kościół w mieście, w którym był biskupem⁴¹.

Rządy Teodozjusza (379–395), a później jego synów (Arkadiusza (395–408) i Honoriusza (395–423), wyznaczają kolejny etap w procesie niszczenia pogańskich obiektów kultu. Oficjalnie politykę Teodozjusza realizował Cynegiusz⁴², który nie ograniczył się jedynie do wdrażania na swoim terenie zakazu składania ofiar oraz wykorzystania pogańskich obiektów kultu religijnego do świeckich celów⁴³. Libanios⁴⁴ (ur. 314 – zm. 393) twierdzi, że Cynegiusz

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, 5, 5, s. 300–303.

³⁷ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 61.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, 30, 9, 5, t. 2, s. 215–216.

⁴⁰ Ibidem, 27, 9, 10, s. 82–83. Zob. także J.F. Matthews, *Symmachus and the Oriental cults*, JRS 63 (1973), s. 178.

⁴¹ Gregorius (Grzegorz z Nazjanzu), *Epigrammata* 30, w: PG 38, 99.

⁴² G. Fowden twierdzi, że wraz z objęciem przez Cynegiusza w 384 r. stanowiska prefekta pretorium prześladowania pogan wzrosły. G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 62–63.

⁴³ C. Th. 16, 10, 7-9.

⁴⁴ Libanios – grecki retor.

nie przestał jedynie na realizacji oficjalnych zaleceń cesarza, ale wykorzystując swoją pozycję, finansował ataki organizowane na pogan i ich świątynie na terenie całej wschodniej części Imperium. Choć nie wydaje się, że prowadzenie tak szerokich działań mogłoby się odbyć bez choćby minimalnego wsparcia taktycznego Teodozjusza, jednak źródła na ten temat milczą. Jedyny dokument, jaki wyszedł z kancelarii Teodozjusza adresowany do Cynegiusza, niczego takiego nawet nie sugeruje⁴⁵. Choć u Zosimosa⁴⁶ znajdujemy wzmianki, że otrzymał on jasne instrukcje stłumienia starej religii rzymskiej od cesarza, nie brakuje głosów, że są one przesadzone⁴⁷. Jednak czytając wskazówki Augustyna, nie możemy tego zupełnie wykluczyć⁴⁸. Ponadto sprawy nie ułatwia także fakt, że z całą pewnością trudno jest wskazać te świątynie, do których zniszczenia przyłożył się szczególnie Cynegiusz⁴⁹. Od Libaniosa dowiadujemy się tylko, że Cynegiusz przy użyciu siły zbrojnej i przy poparciu duchowieństwa burzył świątynie i posągi bogów⁵⁰.

Dzięki przekazowi autorstwa Teodoreta z Cyru posiadamy informacje na temat zniszczenia wspomnianej świątyni Zeusa w Apamei dokonanego w latach osiemdziesiątych IV w. Znaczną rolę w zniszczeniu owego przybytku odegrał biskup Marcel (zm. 389)⁵¹. Na ten temat wspomina także Sozomen⁵². Brakuje nam dowodów na to, że biskup otrzymał specjalne cesarskie pozwolenie, w formie np. wydanego w tej kwestii prawa, zezwalającego na zniszczenie świątyni Zeusa⁵³. Nie możemy tego wykluczyć, gdyż nasza wiedza o ustawodawstwie Teodozjusza nie musi być wcale kompletna⁵⁴. Jednakże na podstawie analizy dostępnych nam źródeł musimy zakładać i być niemalże pewni, że Marcel nie otrzymał żadnych szczególnych uprawnień do interwencji w tym kierunku, gdyż brakuje nam dowodów, aby nie tylko jasno ustalić zakres cesar-

⁴⁵ *C. Th.* 16, 10, 9.

⁴⁶ Zosimos, *Nowa historia*, 4, 37, 3, tłum. H. Cichocka, Warszawa 1993, s. 181–182.

⁴⁷ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 63.

⁴⁸ Augustyn, *O państwie Bożym: przeciw poganom ksiąg XXII*, 5, 26, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1977, s. 301–303.

⁴⁹ Zob. Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, 3, 56, s. 198–199, Libanios, *Mowa* 30, w: *Wybór mów*, przekł. L. Małunowiczówna, Wrocław 1953, s. 227–253. Dyskują na ten temat podjęli: P. Petit, *Sur la date du „Pro templis” de Libanios*, *Byzantion* 21 (1951), s. 301. Zob także F. Vittinghoff, *Eusebius als Verfasser der „Vita Constantini”*, *RhM* 96 (1953), s. 363–364.

⁵⁰ Libanios, *Mowa* 30, s. 227–253.

⁵¹ Theodoret von Cyrus, *Kirchengeschichte*, 5, 21–22, München 1926, s. 299–303.

⁵² Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484.

⁵³ P. Petit, *Sur la date du „Pro templis” de Libanios*, s. 301.

⁵⁴ Badania Kodeksu Teozozjańskiego prowadzone w kierunku analizy zbioru pod kątem ustawodawstwa wydanego w sprawie świątyń nie wskazują na istnienie przed rokiem 435 rozporządzenia, które by nakazywało jasno niszczenie świątyń. Cesarz w edykt ogłoszonym w 399 r. nakazuje wyburzenia wiejskich świątyń, zaś w ustawie z 407/8 możemy doszukać się sugestii, że obiekty te na terenie cesarstwa były systematycznie niszczone. Por. *C. Th.* 16, 10, 25; *C. Th.* 16, 10, 16.

skiego pozwolenia na zniszczenie świątyni Zeusa, ale również informacji na temat jego zinterpretowania przez ówczesnych⁵⁵. Nie możemy również wykluczyć, sugerując się chociażby przekazem Sozomena, że Marcel nie prowadził w czasie swojego zasiadania na biskupim tronie w Apamei także innych działań wymierzonych w inne świątynie znajdujące się na jego terenie⁵⁶. Pamiętajmy, co było wskazane powyżej, że w latach poprzednich zarówno Jerzy z Aleksandrii, jak i Marek z Aretuzy również nie otrzymali żadnego cesarskiego rozporządzenia, aby przekształcać pogańskie obiekty na kościoły, a Konstancjusz nigdy przeciwko temu nie zaprotestował. To, co wyróżnia działania Marcela w odniesieniu do jego poprzedników, to sposób funkcjonowania: początkowo biskup współpracował z władzami cywilnymi w ataku na świątynię, ale później nimi manipulował⁵⁷. Ostatecznie odsunął cywilnego zwierzchnika od dalszych działań, przejął inicjatywę w tym kierunku, a co się z tym wiąże i odpowiedzialność za zniszczenie świątyni Zeusa przy pomocy podległych mu żołnierzy (niewykluczone, że w większości mogli to być opłacani i pośpiesznie zebrani przez biskupa najemnicy a nie regularni żołnierze) oraz mnichów z Syrii⁵⁸, wyznaczając w ten sposób nowy standard dla zakresu niezależności biskupa w działaniach ukierunkowanych na traktowanie wyznawców starej religii rzymskiej na podległym sobie terenie⁵⁹. Wpływy, jakie miał, nie uchroniły jednak Marcela przed klęską i biskup poniósł śmierć z rąk pogańskich mieszkańców Apamei⁶⁰.

Radykalne akty zniszczenia świątyń pogańskich na terenie Imperium mają także miejsce po zaostrzeniu prawa wobec pogan przez Teodozjusza w latach dziewięćdziesiątych IV w. W 391 r. Teodozjusz ogłosił ustawę zabraniającą m.in. wstępu do pogańskich świątyń, której treść przesądzała o dalszych losach wielu z nich⁶¹. Jej adresatami byli sprawujący władzę w prowincji Egiptu: Ewagriusz (zarządca prowincji) i Romanus (dowódca wojsk cesarskich). Uważa się, że ustawa skierowana do najwyższych dostojników w Egipcie stała się bezpośrednią przyczyną rozruchów na tle religijnym w Aleksandrii. Wydarzenie to komentują Sokrates Scholastyk⁶² i Sozomen⁶³. Przymuszczalnie po-

⁵⁵ P. Petit, *Sur la date du „Pro templis” de Libanius*, s. 301.

⁵⁶ Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484.

⁵⁷ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 67.

⁵⁸ Libanios przedstawia mnichów, porównując ich do rozbójników, którzy wynosili świątynne skarby i wywłaszczali chłopów z ich ziemi, rzucając na nich m.in. oskarżenia o składanie ofiar. Libanios, *Mowa 30*, s. 227–253. Zob. także Zosimos, *Nowa historia*, 5, 23, 4, s. 220–221.

⁵⁹ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 65

⁶⁰ Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484.

⁶¹ *C. Th.* 16, 10, 11.

⁶² Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 5, 16, s. 415–417.

⁶³ Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484.

wodem zamieszek było działanie biskupa Teofila (zm. 412) wymierzone przeciwko pogaństwu, który „na wszelki sposób starał się okryć hańbą pogańskie misteria”⁶⁴. Biskup postanowił, że będzie burzył świątynie pogańskie lub podejmie kroki zmierzające do ich adaptacji na świątynie chrześcijańskie⁶⁵. Podjął także decyzję o przekształceniu w kościół chrześcijański świątynię Dionizosa⁶⁶. Bez wątpienia Teofil nie otrzymał żadnych specjalnych uprawnień od Teodozjusza. Biskup otrzymał pozwolenie na zamianę tylko niektórych świątyń na kościoły, tymczasem Teofil „urządził publiczną wystawę obrazującą krwawe misteria, jakie się odbywały w Mitrejon”⁶⁷. Działania biskupa zbulwersowały pogan, którzy, podnosząc bunt pod przywództwem Olympiosa, obwarowali się w Serapejonie. Poganie ostatecznie przegrali, a biskup Teofil przystąpił do burzenia świątyń. Analiza tych wydarzeń pozwala wyciągnąć wnioski, że Teofil w przeciwieństwie do Marcela z Apamei, nie mógł podjąć żadnej samodzielnej inicjatywy wobec pogańskich obiektów, gdyż źródła wyraźnie wskazują, że całą sytuację kontrolowały władze świeckie. Nie można wykluczyć, że konflikt w Egipcie był w dużej mierze wynikiem działań Teofila, co może stanowić jeden z powodów, dla którego właśnie nie powierzano duchownym władzy nad pogańską religią⁶⁸. Nie można też zapominać, że Teofil był wpływowym politykiem kościelnym i może wołał odgrywać drugoplanową rolę, aby nie ponosić odpowiedzialności za podejmowane decyzje⁶⁹. Nie ma wątpiwości, że zarówno Ewagriusz, jak i Romanus nie mogli ignorować Teofila, którego w każdej chwili mogli wesprzeć egipscy mnisi.

Na początku V w. przeciwko pogańskim świątyniom wystąpił m.in. Porfiriusz (ur. ok. 347 – zm. 420), biskup Gazy, który zaangażował się w zniszczenie świątyń na swoim terenie, zwłaszcza świątyni Zeusa Marnasa⁷⁰. Pod koniec IV w. biskup, według Marka Diakona, którego posłał do cesarza jako swojego wysłannika, mającego przedstawić władcy stanowisko Porfiriusza, starał się o uzyskanie nakazu zniszczenia świątyń w Gazie⁷¹. Cesarz ostatecznie zgodził się i nadzór nad przedsięwzięciem powierzył swojemu urzędnikowi (prawdopodobnie chodzi o Hilariusza), który, przybywając do Gazy, zamknął

⁶⁴ Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 5, 16, s. 415–417.

⁶⁵ Sokrates twierdzi, iż biskup Teofil dążył do zniszczenia wszystkich pogańskich świątyń na terenie całej Aleksandrii, nie zgadza się z tym Sozomen, który uważa, że starania biskupa skupiały się jedynie na zniszczeniu świątyni Dionizosa. Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484; Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 5, 16, s. 415–417.

⁶⁶ Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 15, s. 480–484.

⁶⁷ Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, 5, 16, s. 415–417.

⁶⁸ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 70.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 70–71.

⁷⁰ Marek Diakon, *Żywot świętego Porfiriusza biskupa Gazy*, tłum. I. Milewski, Gdańsk 2003.

⁷¹ *Ibidem*, 26, s. 110–111.

wszystkie świątynie z wyjątkiem przybytku poświęconego Zeusowi Marnasowi, za pozostawienie którego otwartym, jak wynika z przekazu Marka, przyjął zapłatę⁷². Na początku V w. Porfiriusz zdecydował się ponownie szukać posłuchu u cesarza i zdobyć tym razem całkowity nakaz zamknięcia świątyń pogańskich w Gazie, którego wykonanie – na wyraźną prośbę biskupa – miano powierzyć wysokiemu urzędnikowi cesarskiemu. W tym celu udał się ze swoim metropolitą Janem z Cezarei do Konstantynopola i dzięki protekcji m.in. cesarzowej Eudoksji, w końcu otrzymał zgodę Arkadiusza. Cesarz był początkowo niechętny prośbom biskupa, gdyż nie chciał prowokować do zamieszek tak potężnego miasta, jak Gaza, na terenie którego wciąż zamieszkiwała spora grupa pogan⁷³. Postawa Arkadiusza do Porfiriusza z Gazy wyraźnie kontrastuje z podejściem Konstancjusza do Jerzego z Aleksandrii i Teodozjusza do Teofila, co pozwala przypuszczać, że nawet w czasie triumfu nowej religii, kiedy to za sprawą polityki Teodozjusza chrześcijaństwo zostało religią państwową, kolejnych cesarzy nadal charakteryzował zdrowy pragmatyzm⁷⁴. Arkadiusz zdawał sobie sprawę, że Gaza to nie Aleksandria, gdzie w przeciwieństwie do pierwszego ośrodka przeważała liczba chrześcijan, dlatego zwlekał ze swoją decyzją. Mała liczba chrześcijan w Gazie przyczyniła się również do słabszej pozycji biskupa Porfiriusza w jego okręgu, o którym źródła milczą, iż kiedykolwiek przekroczył granice prawa w kontaktach z poganami⁷⁵.

Z kolei w Fenicji w pierwszych latach V w. dochodzi, z inicjatywy Jana Chryzostoma (ur. ok. 350 – zm. 407), biskupa Konstantynopola, do aktów niszczenia pogańskich świątyń przez grupę mnichów. Mnisi w proces niszczenia pogańskich obiektów religijnych angażowali się już wcześniej w Apamei, kiedy to do takich działań namawiał ich biskup Marcel. Od Teodoretę z Cyru dowiadujemy się, że Jan polecił owym żarliwym i gorliwym ascetom, aby swoje działania wymierzone w pogańskie świątynie opierali i tłumaczyli cesarskimi edyktami⁷⁶ zezwalającymi im na te kroki w majestacie prawa rzymskiego⁷⁷. Ponadto biskup rzekomo nie sięgnął do skarbcza królewskiego po pieniądze na opłacenie robotników, którzy zostali przez niego wynajęci do prac wyburzeniowych. Koszty za namową Jan miały pokryć zamożne kobiety⁷⁸, co prowadzi do wniosku, że biskup środki potrzebne do realizacji swojego przed-

⁷² Ibidem, 27, s. 111–112.

⁷³ Ibidem, 41, s. 124–125.

⁷⁴ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320–435*, s. 73.

⁷⁵ Ibidem, s. 75.

⁷⁶ Prawdopodobnie chodzi m.in. o rozporządzenie *C. Th.* 16, 10, 16 ogłoszone w 399 r. i wydane w Damaszku.

⁷⁷ Theodoret von Cyrus, *Kirchengeschichte*, 5, 29, s. 312–313.

⁷⁸ Ibidem.

sięwzięcia zorganizował sobie sam. Na uwagę zasługuje również fakt, że w Fenicji dochodziło nie tylko do aktów niszczenia świątyń. Budowano tam również kościoły ku ogólnemu sprzeciwowi pogan⁷⁹. Podsumowując działania Jana, należy stwierdzić, że pod rządami cesarza przejął on inicjatywę w walce z religią pogańską. W źródłach nie ma również śladu wiadomości na temat, iż został on wsparty w swoich działaniach przez wojsko. Powodem braku wsparcia była z pewnością obawa przed wywołaniem jakichkolwiek zamieszek. Wniosek ten może potwierdzić treść jednego z wcześniej przywoływanych rozporządzeń zawartych w *Kodeksie*, gdzie czytamy, że wszystkie świątynie znajdujące się w obrębie prowincji mają być niezwłocznie zniszczone, przy uniknięciu jakichkolwiek zakłóceń i zamieszek⁸⁰.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że wyniki pracy badawczej zweryfikowały pojawiające się w tej materii wątki oraz znacznie poszerzyły dotychczasowy stan wiedzy na ten temat. Ustalono przede wszystkim, w jakim stopniu rzeczywistość odpowiadała rozporządzeniom i zasadom ustanowionym przez rzymskich ustawodawców. Bez wątpienia biskupi odegrali znaczącą rolę w procesie niszczenia pogańskich świątyń na wschodzie Imperium, niekiedy nawet przejmując inicjatywę w działaniach, jednakże nie znaleziono dowodów na to, że w tym czasie przejęli oni funkcję władzy świeckiej nawet na poziomie lokalnym⁸¹. Jednakże rosnący prestiż i bogactwo Kościoła przemawia za faktem, że z pewnością wpływy duchownych na terenie Imperium się rozszerzały.

Ponadto analiza materiału źródłowego pozwoliła ustalić, w jakim stopniu władzom udawało się zachować przynajmniej formalną neutralność względem niepożądanego i niechcianego w państwie pogaństwa, w obawie przed zamieszkami na tle religijnym. Można przyjąć, że wówczas obowiązywała zasada „cichego przyzwolenia” władz cywilnych na działania biskupów, ale pod warunkiem nienaruszenia prawa i porządku, gdyż cesarze uznawali utrzymanie ładu publicznego za swój główny obowiązek, a spełnienie tego warunku nie było możliwe bez zewnętrznej spójności religijnej⁸². Dlatego też nie chciano prowokować żadnej grupy wyznaniowej do buntu. Cesarze nie nadzorowali samej wiary, a tym bardziej nie weryfikowali autentyczności poszczególnych przypadków nawróceń, które w tamtych czasach często były jedynie powierzchowne i nie odzwierciedlały szczerego przyjęcia nowej wiary⁸³. Dopiero stopniowe osłabianie pogaństwa na terenie cesarstwa pozwoliło cesarzom i biskupom na coraz śmielsze działania w tym kierunku.

⁷⁹ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 76.

⁸⁰ *C. Th.* 16, 10, 16.

⁸¹ G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320-435*, s. 77.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Libanios, *Mowa* 30, s. 227–253.

THE PARTICIPATION OF BISHOPS IN THE PROCESS OF DESTRUCTION OF THE PAGAN TEMPLES IN THE LATE EASTERN ROMAN EMPIRE (IV–V CENTURIES)

(SUMMARY)

The author of the article *The Participation of Bishops in the Process of Destruction of the Pagan Temples in the late Eastern Roman Empire (IV–V centuries)* focuses on the participation of bishops in the destruction of pagan temples throughout the Roman Empire in the fourth and fifth centuries. (This article only relates to the eastern part of the empire). To this end, the author analyzes the existing historical, legal and literary sources. Without doubt, the bishops (George, Mark, Eleuzjos, Titus, Marcel, Theophilus, Porphyry, John Chrysostom) played a significant role in the destruction of pagan temples in the East, sometimes even taking the initiative in this action, but there is no evidence that, at that time, they had assumed the functions of a civil authority, even at a local level. It can be assumed that the policy of tolerance for the pagans was very important, but only if they did not infringe law and public order.

DIE TEILNAHME DER BISCHÖFE AM ZERSTÖRUNGSPROZESS DER HEIDNISCHEN TEMPEL IM OSTEN IN DER SPÄTEN RÖMISCHEN KAISERZEIT (4. BIS 5. JHDT. N. CHR.)

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Aufmerksamkeit des Autors in dem Text *Die Teilnahme der Bischöfe am Zerstörungsprozess der heidnischen Tempel im Osten in der späten Römischen Kaiserzeit (4. bis 5. Jhdt. n. Chr.)* konzentriert sich auf die Darstellung der Teilnahme der Bischöfe an der Zerstörung der heidnischen Tempel während des Römischen Reiches im vierten und fünften Jahrhundert. Die Untersuchungen betreffen nur den östlichen Teil des Reiches. In diesem Zusammenhang werden historische, rechtliche und literarische Quellen analysiert. Ohne Zweifel spielten die Bischöfe (Georg, Markus, Eleusis, Titus, Marcellinus, Theophilus, Porphyrius, Johannes Chrysostomos) eine bedeutende Rolle bei der Zerstörung der heidnischen Tempel im Osten, zeitweise waren sie sogar die Initiatoren der Aktionen. Es wurden jedoch keine Beweise dafür gefunden, dass sie zu diesem Zeitpunkt die Funktionen der zivilen Macht, auch auf lokaler Ebene, übernahmen. Es kann angenommen werden, dass für die Heiden das Prinzip der Toleranz galt, jedoch nur, falls sie Recht und staatliche Ordnungen nicht überschritten.